

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİSYONERLİK VE ERZURUM'DAKİ FAALİYETLERİ

Murathan KEHA (*)

Öz

En eski çağlardan beri insanlar kendi inançlarını yaymak için çalışmışlardır. Hıristiyan misyonerler de kendi inanç öğretilerini dünyaya yaymak için büyük gayretler göstermekten geri durmamışlardır. Ancak bu gayretler her zaman din menşeli olmamış ve emperyalizmle iç içe girmiştir. İncelediğimiz dönemde de Osmanlı toprakları üzerinde devam ettirilen misyonerlik faaliyetleri neredeyse tamamen bu minval üzere yürütülmüştür. Bunlara bir de Osmanlı Devleti'nin Müslüman bir ülke olması ve Hıristiyanlıkla İslam arasında süre gelen mücadeleler de eklendiğinde olayın çok daha farklı boyutlara taşındığı ve misyonerlerin tamamen Osmanlı Devleti'ni yıkma politikasını benimsedikleri rahatça görülebilir. Devlet de bunun farkında olmasına rağmen elindeki gücü yitirdiği için her biri bir yabancı devletin güdümünde ve himayesinde çalışan misyonerlerle etkili bir şekilde mücadele edememiştir. Elbette içinde çok farklı unsurları ve milletleri barındıran, doğunun kilidi konumunda olan Erzurum'da da misyonerlik faaliyetleri oldukça etkili olmuştur. Bu maksatla açtıkları okullar ve çeşitli vasıtaları kullanarak elde ettikleri yerel yardımcıları vasıtasıyla bu amaçlarını gerçekleştirmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti ve onun emrinde görev alan valiler misyonerlerin tüm bu kötü tutum ve faaliyetlerine rağmen her zaman onlara karşı insanca davranmış ve misyonerlere misliyle mukabelede bulunmamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Misyoner, Misyoner Okulları, Erzurum.

Missionary in Ottoman Empire and Missionary Activities in Erzurum

Abstract

Starting from ancient times, people strived to spread their beliefs. Christian missionaries too strived to spread their system of beliefs into the world. However, these attempts were not all religious, they intertwined with imperialism. Almost all missionary activities on Ottoman soil in the period we are dealing were this kind. At the same time, if we take into consideration that Ottoman Empire was Muslim, and if we consider ongoing struggle between Christianity and Islam, it changed a lot, and missionaries adopted the policy to destroy Ottoman Empire. Although state was aware of this, as it lost its power, it could not fight against them who worked in the service and patronage of different foreign states. In Erzurum too, which was in the position of the key of the East and which sheltered various elements and nations, these activities continued effectively. However Ottoman Empire and its governors behaved missionaries nicely in spite of their bad attitudes and activities, and could not respond them effectively.

Keywords: Missionary, Missionar, Missionary schools, Erzurum.

*) Dr. Atatürk Üniversitesi Bilgi Sistem Şefi, Kredi Yurtlar Kurumu Erzurum Bölge Müdürlüğü, (e-posta: murathankeha@msn.com)

Misyonerlik Nedir?

Misyon ve misyoner kelimeleri Latince kökenli mitterre (göndermek) fiilinden türemiş olup, misso kelimesinden alınmış ve diğer dillere uyarlanarak missionary-missionaire-missionör şeklinde İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde de kullanılmış ve bizim dilimize de o dillerden geçmiştir.¹ Misyon sözlükte yetki, vekâlet, özel görev anlamlarına gelmektedir. Misyoner kelimesi ise görevli kimse, görevli rahip veya papaz anlamları taşımaktadır.²

Misyon veya misyoner kelimesi zaman içerisinde, sadece din için kullanılmaya başlanmış ve hatta dinler misyoner olan ve misyoner olmayan dinler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Fakat misyon ve misyoner kelimeleri bugün özel anlamıyla Hıristiyanların, Hıristiyan olmayan toplumlarda, onları kendi din ve mezheplerine kazandırmak için açılan müesseselere ve buralardaki özel eğitilmiş kişilere denmektedir.³ Hıristiyanlığı kabul etmemiş ülkelerde, çeşitli faaliyetler adı altında yürütülen Hıristiyanlık propagandasının her türlüüne de “Misyonerlik” denir.⁴ Casus kavramının öncüsü de sayılabilen misyonerler, sadece din adamı değil, bulunduğu yerin tarihini, siyasi ve idari yapısını, sosyolojik ve kültürel durumunu da araştırabilecek düzeyde iyi yetiştirilmiş kişilerdir. Bu bağlamda misyonerler, içinde görev yapmak için gönderildikleri toplumun özelliklerini iyice tetkik edip, elde ettiği bilgileri hem bağlı bulunduğu devlete hem de dini merkezlere ulaştırmakla da görevlidirler.⁵

İslam geleneğinde dinin insanlara duyurulması ve tanıtılmasına “tebliğ” ve “davet” denilmektedir. Ancak Hıristiyanlıktaki misyon ve misyonerlikle İslam’daki tebliğ ve davet anlayışı arasında derin farklılıklar bulunmaktadır. İslami tebliğ ve davette yalnızca doğruların ilan edilip, insanlara duyurulması hedeflenirken, misyonerlikte amaç insanların vaftiz edilip, Hıristiyanlaştırılmasıdır. Dolayısıyla misyonerlik, sadece Hıristiyan inancının ifade edilip, duyurulmasını amaçlayan sıradan bir tebliğ olayı değil, “ne yapıp edip insanların Hıristiyanlığa kazandırılması” faaliyetidir.⁶

İlk etapta dini gayeler ve kişisel gayretler şeklinde başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla oldukça güçlenmiş ve misyonerler özellikle mensubu buldukları ülkele-

1) Şişman, A. (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara, s.6; Açıkse, E. (2002). “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, II, s.192; Fendoğlu, T. (2002). “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, *Türkler*, Ankara, XIV, s.189.

2) Gündüz, Ş. (1995). “Misyoner”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, XXX, s.193.

3) Yuvalı, A. (1992). “Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara, s.205; Açıkse, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme” s.192.

4) Vahapoğlu, H. (1992). *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, s.24-25; Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.6

5) Fendoğlu, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, s.189.

6) Gündüz, “Misyoner”, *DİA*, s.193.

rin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilatın üyeleri halini almışlardır. Her ne kadar özünde dini barındırsa ve misyonerler de genelde din adamlarından oluşsa da, bu durum zamanla değişmiş ve özellikle son yüzyıllarda ruhban olmayan kişilerin de misyoner olarak görev yaptıkları gözlenmiştir. Şöyle ki, din adamlarının yanı sıra çoğu zaman bir doktor, bir öğretmen, bir hemşire, bazen bir barış gönüllüsü, hatta araştırmacı görünümünde bilim adamı olarak görev yapan misyonerlere de rastlamak mümkündür.⁷ Misyonerlerin öncelikle el attıkları faaliyet sahaları okullar, yabancı dil kursları, hastaneler, dispanserler, yetimhaneler, yayınevleri ve geniş maksatlı yardım teşkilâtlarıdır.⁸ En fazla faaliyet gösterdikleri alanlar bunlar olmakla birlikte, faaliyet gösterecekleri ülke ve toplulukların özelliklerine göre taktik değiştirebilecek esnek bir yapıya da sahiptirler. Bugün misyonerlik denilince oldukça geniş ve çok farklı amaçları olan, büyük imkânlarla sahip bir teşkilât anlaşılmalıdır. Bu yüzden misyonerliği sadece Hıristiyanlığı yaymayı amaç edinmiş bir kuruluş olarak görmek elbette mümkün değildir. Misyonerler her türlü siyasî, iktisadî, içtimai, sosyal idarî ve hatta amaçlarının en önemlilerinden birisi olan ihtilaller yapmaya varıncaya kadar oldukça karışık amaçlar peşindedirler. Bunlarla birlikte Müslüman ülkelerde bazı tarikatlar içine girip, o tarikata mensup Müslümanlarmış gibi çalışmalar yapmaları da bu kişilerin kullandıkları metotlar hakkında bilgi verici olması bakımından dikkate değerdir.⁹

Misyonerlere göre amaca ulaşmak için her yol ve her meslek kullanılabilir. Kendilerini İncilin bir neferi, bir hizmetkârı olarak gören misyonerlerin ana gayesi yeryüzünde güçlü bir Hıristiyan topluluğu medyana getirmektir. Onların ifadesiyle “dinsiz” dünyayı Hıristiyanlaştırmaktır. Bunun için Misyonerler, bilmeyenlere İncili öğretmek, Hıristiyan olmayanları da bu dine davet etmek veya kendi mezheplerine insan kazandırmak için çalışırlar.¹⁰

Misyonerler, esnek politikaları, kurnaz ve inatçı davranışlarıyla, faaliyet yürüttükleri ülkenin ve toplumların özelliklerine göre strateji değiştirmeleri sayesinde başarılarını pekiştirmişlerdir. Misyonerler bir yere ilk geldikleri andan itibaren hemen faaliyetlerine başlamaz, yerlerini garanti altına alıncaya kadar sessiz kalır ve ikinci plandaki görevleriyle yetinirler, daha sonra dini telkine başlarlardı. Misyoner teşkilatlarının yöneticilerinin belirttiklerine göre, misyoner faaliyetlerinde ilk hedef, kendi din ve mezheplerinde yerli din adamlarıyla yerli kiliseler kurarak bir cemaat oluşturmaktır.¹¹ Dua, seyahat, tercüme, tıbbi yardım, basın-yayın faaliyetleri vb. gibi diğer bütün faaliyetler ikinci planda gelmektedir. Yerli din adamları ve yerli kiliseler kurduktan sonra gelen hedef ise bu kiliseler vasıtasıyla Hıristiyan olmayanları kendi dinlerine katmaktır.¹²

7) Sezer, A. (2002) “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, Ankara, II, s.181.

8) Curtis, W. E. (1911). *Around the Black Sea*, New York, p.185.

9) Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.25.

10) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181-182.

11) Basmajian, K.H. (1899). *Life in the Orient*, New York, s.55.

12) Açıkse, “Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, s.192.

Kurdukları manastırlarla bölgeye yerleşen misyonerler hem yöreyi tanıyıp, dil, gelenek ve kültür açısından yöre halkıyla kaynaşma, hem de misyonerlik faaliyetleri için manastırları birer üs olarak kullanmışlardır. Yöre halkının dilini öğrenip, onların hayat şartlarına ayak uydurmaya çalışan misyonerler, böylece halkla kısa zamanda kaynaşmayı ve kendilerini onlara kabul ettirmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca misyonerler başta eğitim, tarım ve hayvancılık olmak üzere yaptıkları faaliyetlerle kırsal alanda henüz uygarlık girmemiş bölgelerde kültürel yönden kendilerinden geride olan yöre halkı üzerinde etkili olmaya çalışmışlar, uygar ve gelişmiş olmakla Hıristiyan olmanın aynı şey olduğu mesajını vermeye gayret etmişlerdir.¹³

Misyonerler, faaliyet için gittikleri bölgedeki halka olan yabancılıklarını da gizlemeye çalışmışlar ve bu sebeple yerli yardımcıları buluncaya kadar oldukça dikkatli hareket etmişlerdir. Hatta kıyafet ve görünümlemlerini de değiştirerek, o topluma benzemeye özen göstermişlerdir. Bu konuda Robert Koleji kurucusu Cyrus Hamlin, Osmanlı Devleti'ndeki yabancılığını giderebilmek için sakal bırakarak fes giydiğini hatıralarında anlatmaktadır.¹⁴

Misyonerliğin dinî ve siyasî olmak üzere başlıca iki temel amaca hizmet ettiği söylenebilir. Bunlardan dinî amaç; ilk etapta Hıristiyanlığı yaymaktır. Misyonerler gittikleri yerlerde, yerli kültürü ayrıntılı olarak öğrenirler, bazen bir Müslüman'dan daha dindar görünürler, milletlerin maddî ve manevî değerlerini bozmaya, eritmeye, yeniden şekil vermeye, genç nesilleri dinden, manevî değerlerden uzaklaştırarak yetiştirmeye çalışırlar. Manevî değerlerini kaybeden, ruhsal çöküntü ve yıkıntı içindeki kişilere, Hıristiyanlığın oruç-namaz gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu telkin ederek kurtuluşun bu dinde olduğunu söyleyerek, bu kişilerin dinlerini değiştirmeleri yönünde çaba harcarlar. Misyonerliğin siyasî amacı ise, Hıristiyanlık haricindeki dinlerin egemen olduğu milletler ve topluluklarda eğitim ve kültürel sahalarda yozlaşmaya yönelik faaliyetler yapmak, ilgili milletlerde ihtilâfa dayalı olarak, bilhassa etnik farklılıkları göz önünde tutmak suretiyle, bünyesinde varlıklarını devam ettirdikleri devletlerden bu unsurları ayırmaya yönelik tertipler içerisinde bulunmaktadır.¹⁵

Kendisini kiliseye adayan misyonerlerden istenen şey öncelikle gittikleri ülkelerin dilini, dinini ve kültürünü öğrenerek, toplumun zayıf noktalarını tespit ettikten sonra ona göre taktik geliştirmeleridir. Bu yüzden bir misyoner en az birkaç dil bilen iyi eğitilmiş bir insandır. Misyoner teşkilatlarında yetişmiş bir İngiliz misyoneri: "Misyonerler çocuk iken hizmete alınır, yapacakları vazifeye göre ilmen, ahlaken ve fikren yetiştirilirler. Şöyle ki, İngiliz Misyon Cemiyeti her sene bütün Orta mektep talebesinin zekilerinden otuz kırkını seçerek himayesine alır, onları kabiliyetlerine göre üçer beşer ayırarak muhtelif memleketlerde yetiştirir..."¹⁶ demektedir.

13) Gündüz, "Misyoner", *DİA*, s.195.

14) Hamlin, C. (1893). *My Life and Times*, Boston, s. 217; Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme" s.192.

15) Şişman, XX. *Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.7.

16) Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.182.

Misyonerler bir bölgeye gönderilişleri sırasında törenlerle uğurlanırlar ve bu törenler büyük ilgi gördü. Bu törenler sırasında zenginler bağışlarda bulunurlar, hatta kadınlar takılarını dahi vermekten çekinmezlerdi. Yapılan bu uğurlama töreninde bir de Ayin-i Ruhani icra olunurdu. Bu ayinler de daha önceden gazete ve ilanlarla herkese duyuruldu.¹⁷

Günümüz Hıristiyan misyonerleri, emperyalizmle ilişkisinin taşıdığı olumsuz anlamdan dolayı misyonerlik yerine başka kelimeler kullanma eğilimindedirler. Bunlar arasında en sık rastlanılardan biri “evangelizm” ve “evangelizasyon”dur. Zaman zaman şahitlik ve beyan gibi kelimeler de yine bunlar tarafından kullanılmaktadır.¹⁸

Misyonerlerin Osmanlı Topraklarına Geliş Gayeleri

Misyonerlik ile ilgili basılı eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen “Bible Land” olarak adlandırılır. Yani Hıristiyanlığı yaymaya çalışan misyonerlerin gözünde Anadolu, İncil Ülkesi olarak görülmüştür. Zira İncil’de geçen birçok yer ismi Anadolu’da bulunmaktadır.¹⁹ Ayrıca değişik etnik köken ve dini inanca sahip unsurların bir arada yaşadığı geniş topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, misyonerlik faaliyetleri için uygun bir zemine sahipti. Zira azınlıklara tanınan geniş haklar ve yabancılara verilen kapitülasyonlar misyonerlerin faaliyetlerini kolaylaştıran faktörlerdi. Dünyanın önemli bir bölgesinde yer almasından dolayı Osmanlı toprakları en fazla göz dikilen yerler arasındaydı. Osmanlı’nın tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel zenginliklerinden yararlanmak, dolayısıyla bu toprakları ele geçirmek isteyen Batılı devletler misyonerlik faaliyetlerine büyük destekler vererek onlardan yararlanmaya çalıştılar. 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başları misyonerlik faaliyetlerinin en yoğun ve en parlak dönemidir. Bunun nedeni kapitalizmin emperyalizme dönüşmesi ve misyonerlerin de bu durumdan yararlanmasıdır. İşte bu yüzden ki Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini incelerken olayın dini yönü kadar siyasi, kültürel, ticari ve ekonomik boyutunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Kısacası, dinlerini ve mezheplerini yaymaya ve kutsal yerleri bulmaya yönelik olarak başlayan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Devleti’nin gerilemesine paralel olarak 19. yüzyıldan itibaren sömürgeci Batılı büyük devletlerin emperyalist politikalarına hizmet eder hale gelmiştir.²⁰

ABD’deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüklerinden birisi olan “American Board of Commissioners For Foreign Missions” tarafından organize edilen ve dünyanın hangi bölgelerinin misyonerlik faaliyetleri için daha uygun olduğunun

17) Açıkses, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, s.6.

18) Gündüz, “Misyoner”, *DİA*, s.193.

19) Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.5.

20) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.183; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.26; Halit Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul 1998, s.64-65.

tespit edilmesine yönelik olarak düzenlenen ikinci büyük keşif harekâtında görev alan Eli Smith, araştırmalarının sonuçlarını yayınladığı iki ciltlik kitabında, Müslümanların Protestanlaştırılmasının imkânsızlığından bahsettikten sonra, "...ancak Hıristiyanlar arasında çalışmak suretiyle, düşman topraklarının ta kalbine kolayca girme imkânına kavuşmuş oluyoruz." diyordu.²¹ Bu bağlamda Hıristiyan azınlıkları bir yandan kendi mezheplerine kazandırmaya çalışırken, diğer yandan da verdikleri eğitimle millî duygularını uyararak Osmanlı'dan koparmak için uğraşan misyonerler, başlangıçta Rum, Ermeni ve Yahudiler üzerinde oynadıkları oyunları daha sonra Bulgar, Arap, Kürt ve Nesturi gibi diğer unsurlara yönelik olarak da devam ettirmişlerdir.²²

Türkiye'nin yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin kullanılabilmesi için bir hak sağlamak, söz sahibi olmak amacı ile Ermenilerin araç olarak kullanılması düşüncesi Ermenilerin Türk toprakları üzerinde bağımsız bir devlet kurmaları yolunda Amerikalıları uğraş vermeye sevk etmiştir. Osmanlı toprakları üzerindeki Amerikan Konsolosluklarınca sık sık bu zengin kaynaklar hakkında raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlardan birinde "*Anadolu'nun maden kaynakları zengin ama pek az geliştirilmiştir. Bir başka hükümetin elinde olsaydı bu maden kaynakları yüz yılın en büyük verimini ve servetini sağlardı. Ama bugünkü koşullarda bunlar hemen hemen hiç değer taşıyor*" diye yazılmış ve bu kaynakların zenginliğinin ancak bir başka devlet tarafından değerlendirilebileceği belirtilmiştir.²³

Misyonerlerin emperyalist emelleri hakkında fikir vermesi bakımından Kenya'nın ilk başbakanı olan Kamua Kenyatta'nın şu sözlerini zikretmekte fayda vardır. Kamua Kenyatta misyonerlerin gayesini şöyle özetler: "*Misyonerler bizim topraklarımıza geldiğinde İncil onların, topraklar Afrikalıların elindeydi. Bize gözü kapalı dua etmesini öğretiler. Neden sonra gözlerimizi açtığımızda, İncil bizim, topraklarımızısa onların olmuştu.*"²⁴ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin amaçları; Hıristiyan olmayanlara Hıristiyanlığı telkin ederek, İncil'i bilmeyenlere öğretmek; Latin kilisesine bağlı olanların dinî hizmetlerinde bulunmak; Roma ve Doğu kiliselerini birleştirmek, (Bu amaca ulaşmak için Doğu Hıristiyanlarını Katolikleştirmek ve Osmanlı tebaasındaki Hıristiyanları, Osmanlı Devleti'nden kopararak, kendi emellerine hizmet edecek bağımsız devletler haline getirmek için çaba göstermişlerdir.); Osmanlı tebaasındaki tüm Hıristiyanların dinlerini unutmalarını önlemek; Osmanlı topraklarında rahip ve papaz yetiştirmek; Müslüman ve Türk çocuklarını din açısından etkileyerek kendi inançlarından koparmak, olarak sıralanabilir.²⁵

21) Smith, E. (1833). *Researches (of the. Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, Boston, II, s.335.

22) Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.183.

23) Haydaroğlu, İ.P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, s.206.

24) <http://www.misyonerlik.com/>, <http://www.turkiyev hayatadair.com/2010/01/turkiyede-misyonerlik-ve-misyonerler.html>

25) Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s.195-196.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk sistemli misyonerlik Fener Patrikhanesi merkezli olarak Ortodoks misyonerler tarafından yürütülmüştür. Ortodoks misyonerlerinin temel olarak; Ortodoks kiliselerin varlığını koruyup, Bizans'ı diriltme idealini canlı tutmak; bütün Ortodoksları Rumlaştırarak (Grekleştirmek); Osmanlı hâkimiyetini zayıflatmak ve yıkmak için Rumları eğitmek, onları Yunan idealleriyle beslemek ve Osmanlı Devleti'ni içten yıkacak tedbirleri almak ve büyük devletlerle işbirliği yapmak gibi amaçlara hizmet ettikleri görülmektedir.²⁶

Bunların yanında Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer bir grup da Katolik Cizvitlerdir. Fransız olan bu misyonerler hem Hıristiyanlığı yaymak hem de İstanbul'daki azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16.yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki iyi ilişkilerden yararlanan Katolik Cizvit misyonerlerinin en önemli amaçlarından biri de Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmektir.²⁷ Voltaire'nin Cizvitler hakkındaki nihaî hükmü şudur: "Efendimiz, insanları daha iyi yiyebilmek için koyun kılığına giren ejderhaların hikâyesini herhalde bilirler. İşte onlar da böyledir, dünyaya bunlar kadar tehlikeli ejderha ne gelmiştir, ne de gelecektir."²⁸

Fransa'nın bölgeye yönelik emperyalist gayelerine hizmet eden Fransız Katolik misyonerleri açtıkları çok sayıdaki okulları, hastaneleri, yetimhaneleri ve çıkardıkları yayınları ile faaliyet gösterdikleri Osmanlı toprakları üzerindeki etkileri de oldukça fazlaydı.²⁹

Katolik misyonerlerinden başka Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer bir misyoner grubu da Protestanlardı. Bu misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki çalışmaları 1840'lardan itibaren hız kazanmaya başlamıştı. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın getirdiği vicdan hürriyeti prensibi ile tanınan din ve mezhep değiştirebilme serbestliğinden en fazla yararlananlar Protestan misyonerleri olmuşlardı.³⁰ Burada en ilgi çekici olan ise Avrupa Devletlerinin azınlıkları istedikleri gibi kullanma imkânına kavuşmalarının yanında, Müslüman tebaanın da din değiştirebileceği hususunun gündeme getirilmiş olmasıdır. Aynı zamanda bu esnada açılan okullar yoluyla üzerinde en fazla durulan azınlık topluluğu da Ermeniler olmuştur.³¹

26) Aydın, M. (2008). *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul, s.23.

27) Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.184; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.28; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.67; Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, s.24.

28) Tozlu, N. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara, s.14-15, Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, s.333-346'dan naklen.

29) Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.185; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.27 vd.

30) Gaidzakian, O. (1898). *Illustrated Armenia and Armenians*, Boston, s.161.

31) Sonyel, S. (1985). "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, Ankara, XLIX, Sayı 195, s.652; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.30; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.70; Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.30.

İlk dönemlerde özellikle İngiltere'nin himayesinde³² yürütülen Protestan misyoner çalışmalarının odak noktası, Ortadoğu ve Anadolu olmuştur. Etnik problemlerin bulunduğu bu bölgelerin hedef alınması özellikle anlamlıdır.³³

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak yürütülen planlı çalışmalar sonunda dış devletlerin Osmanlı içindeki Hıristiyanlar üzerindeki etkilerini arttırmaya yönelik çalışmaları bilinen bir gerçektir. Katolikler genellikle Fransa, İtalya ve Avusturya, Ortodokslar Rusya ve Protestanlar da İngiltere, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından korunuyorlardı.³⁴ İngiliz Protestan misyonerleri daha çok Ortadoğu'ya yönelik olarak çalışırken,³⁵ Amerikalı misyonerler de Anadolu'ya ağırlık vermişlerdir. Burada etkili olan en güçlü Amerikan misyoner örgütü kısaltılmış olarak ABCFM ya da BOARD diye anılan, ABD'deki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve en büyüklerinden birisi olan "American Board of Commissioners For Foreign Missions"du.³⁶

Bu kuruluş maddi destek elde ettiği yardımları artırarak için Amerika ve Avrupa'da "Zavallı Ermeniler" veya genelde "Zavallı Hıristiyanlar" propagandası yaparak, Hıristiyan kamuoyunu da Osmanlı aleyhine çeviriyordu. M. A. Melcon yazmış olduğu bir makalede "Türkiye'deki Hıristiyanlar tehlikedeler, onlara daha güçlü teşkilat için yardım..." şeklinde acındırıcı ifadelerle adeta Türkleri şikâyet ediyordu.³⁷

ABCFM 19. ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin en büyük Protestan misyonerlik kuruluşudur. Ayrıca bu kuruluş Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşlarının da en büyüğüdür. Cemiyete bağlı misyonerler takip eden yıllarda İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmışlar, bazen çalışılan bölgelere göre, bazen de hedeflenen topluluğa göre isimler alan misyonlar³⁸ kurmuşlardır. Gerek Amerikan gerek-

32) Basmajian, *Life in The Orient*, s.54.

33) Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.70.

34) 20. yüzyılın başında Dünya Savaşı öncesi İngiltere'nin Asya Türkiye'sindeki temsilcilikleri şunlardır: İstanbul'da Büyükelçilik; Beyrut, Bağdat ve İzmir'de Genel Konsolosluklar; Halep, Ankara, Basra, Şam, Erzurum, Kudüs, Mersin Trabzon ve Tripoli'de Konsoloslukları; Ayvalık, Hayfa, Lazkiye, Midilli, Sayda, Amman, Sisam, Kuşadası, İzmir ve Van'da Konsolos yardımcılıkları. Bkz. Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul, s.86.

35) Arpee, L. (1909). *The Armenian Awakening A History Of Armenian Church, 1820-1860*, Chicago, s.93.

36) Basmajian, *Life in The Orient*, s.54; Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.186-187; Turan, Ö. (2002). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ankara, II, s.204.

37) Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme", s.197.

38) ABCFM tarafından eğitim çalışmaları başta olmak üzere, tüm faaliyetler açısından kapsanacak ana bölge "misyon" olarak tanımlanıyor ve ABCFM'nin tüzük, yönetmelik, kural ve teamülleri içinde olmak koşuluyla bir tür özyönetim uygulanıyordu. Dolayısıyla temel birim misyondur. Her misyon kendi kurallarını kendisi koyuyor, kendi faaliyet programını oluşturuyor, kendi bütçesini hazırlıyordu. Ancak yapılacak tüm faaliyetler için, Boston'daki genel merkezin onayı alınıyordu. ABCFM'nin tüm dünyadaki misyonlarının sayısı hiçbir zaman 22-23'ü geçmemiştir. Misyonlar, yönetsel alt birimler olarak "istasyonlara" ayrılmıştı. Başında mutlaka bir misyoner bulunan ve genellikle kentlerde gerçekleştirilen örgütlenmeyi istasyon olarak tanımlamak mümkündür. Tüm 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonlarda istasyon sayısı hiçbir zaman 7'yi aşmamıştır. Bu örgüt-

se İngiliz Protestan misyonerlik kuruluşları birinci derecede, Osmanlı İmparatorluğundaki Müslüman olmayan topluluklara yönelmişlerdir. Yahudiler, eski Doğu Kiliselerine mensup Asuriler ile Nesturiler gibi Hıristiyanlarla, Ortodoks Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlar bunların birinci derecede ilgilendikleri topluluklar olmuştur.³⁹ Osmanlı İmparatorluğunda tesis edilen ilk kalıcı misyon 1831 yılında, İncil'i Türkçe ve Ermeniceye de çevirmiş olan, Reverend William Goodel tarafından kurulmuştur.⁴⁰ ABCFM tarafından kurulan misyon sayısı daha sonraları kurulan misyonlarla 1869 yılında 21'e çıkmıştı. 1896 yılında Amerika'dan 7, İngiltere'den 4 ayrı kiliseye bağlı misyonerlerin Osmanlı ülkesine dağıtılmasıyla faaliyetler daha da arttırılmış, aynı yıllarda mahalli yardımcılarının sayısı da 869'a ulaşmıştı.⁴¹

Mesailerinin büyük kısmını Yahudi ve Müslüman olmayan azınlıkların yaşadıkları bölgelerde çalışmaya ayıran Amerikalı misyonerler, gayelerine ulaşabilmek için Osmanlı topraklarını çeşitli misyon bölgelerine ayırmışlardı.⁴² Doğal olarak bu hızlı gelişme, işgal edilen tüm alanın misyonlar arasında yeniden bölünmesini zorunlu kılıyordu. Anadolu'daki misyonerlik faaliyetinin esas olarak Ermenileri kapsayacağı kesinlik kazanınca, daha önce Batı Türkiye (Western Turkey) Misyonu olan misyonun adı Ermeni Misyonuna (Armenian Mission) dönüştürülmüştü. 1856 yılında Ermeni Misyonu kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Yahudilere yönelik faaliyetler de, daha önce Rumlara yönelik faaliyetler gibi durdurulmuştu. Ve bu yeni ayrıma göre, Güney Ermenistan Misyonu Antep, Maraş, Antakya; Kuzey Ermenistan Misyonu ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir ve Harput'tan oluşuyordu. 1860 yılında Harput'ta yapılan yıllık toplantıda ise Ermenilere yönelik misyoner faaliyetlerinin (yani Anadolu'daki tüm faaliyetlerin) üç misyon çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı.⁴³ Yüzyılın sonuna kadar bir daha değişmeyecek olan bu bölünmeye göre, kabaca Trabzon'dan Mersin'e çekilecek bir doğrunun batısında kalan bölge Batı Türkiye Misyonu'nu oluşturuyordu. Sivas'ın güneyinden Mersin'e, Mersin'den de Halep'e çekilen doğrular içinde kalan üçgen alanda ise Merkezi Türkiye Misyonu yer alıyordu. Bu iki misyonun Doğusunda kalan alanlar ise

---

lenmenin en alt basamağında ise "uç-istasyonlar" yer alıyordu. Bunlar, karar almaktan, politika belirtmekten çok, alınan kararları uygulayan birimlerdi. Kasaba ve köylerde, yerli Hıristiyan ahaliden bir yardımcının yönetiminde misyoner istasyonlarına bağlı olarak çalışıyorlardı. Gerek misyonların yıllık toplantı tutanaklarından, gerekse istasyonların yıllık olarak hazırladıkları raporlardan anlaşıldığına göre, Boston'dan Anadolu'daki en uca köye kadar gayet etkin bir haberleşme ağı kurulmuştu. Başta stratejik kararlar olmak üzere, hemen her tür karar misyon düzeyinde alınıyor, ancak kararların oluşturulmasında istasyonların da önemli ölçüde katkısı bulunuyordu. Önceleri daha çok misyon düzeyinde ve Amerikalıların isteği doğrultusunda alınan ve uygulanan kararlara, zamanla yerli Hıristiyan unsurların da katılmaya ve etkili olmaya başladıkları görülecektir. Kocabaşoğlu, U. (1990). "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara, s.69.

39) Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", s.204.

40) Gaidzakian, *Illustrated Armenia and Armenians*, s.167.

41) Bliss, E. (1896). *Turkey and the Armenian Atrocities*, s.313; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.72.

42) Basmajian, *Life in The Orient*, s.66.

43) Strong, W. A. (1910). *The Story of the American Board*, Boston, s.200.

Doğu Türkiye Misyonu olarak adlandırılıyordu. Erzurum da bu misyon bölgesi içinde yer alan istasyonlardan biriydi.⁴⁴

Amerika, Anadolu'ya girebilmek için Osmanlı Devleti'nin "*millet-i sadıqa*"⁴⁵ olarak adlandırdığı Ermenilere ayrı bir önem vermiştir. Özellikle 1839 tarihinde Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilân edilmesi ABD misyonerlerinin Ermenilere yönelik tahrik faaliyetlerini arttırmıştır. Bu dönemde ABCFM misyonerleri, Gaziantep, Diyarbakır, Bursa, Kayseri, Erzurum, Harput, Tokat, Sivas, Maraş ve Trabzon Ermeni Millî Kilisesinin reformasyonu için çalışmaktaydı. 1834 yılında İstanbul'da ilk kez Ermenilere yönelik Protestan ayini yapılmış, ayrıca 1846 yılında Ermeni Gregoryen kilisesi parçalanmaya uğrayarak misyonerlerin destekleri sayesinde Ermeni Protestan cemiyeti oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır. Söz konusu duruma Osmanlı yöneticilerinden çok misyonerlerin Protestanlaştıramadığı eski inançlı Ermeniler ve Katolik Ermenilerin hamisi Fransa ve Ortodoksların hamisi Rusya itiraz etmiş, hatta Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak suretiyle misyonerlerin faaliyetlerini yasaklatmışlardır.⁴⁶ Katolik ve Ortodoks papazlar Protestan misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerine şiddetle karşı çıkmışlar, tabanlarını çelmeye çalışan ve yeni ortaya çıkan bu misyonerlerden son derece rahatsız olmuşlar ve bunları Osmanlı yönetimine şikâyet etmişlerdir.⁴⁷ Bu dönemde bilhassa İngiliz elçilik ve konsoloslukları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan misyonerlerin hamileri olmuşlardır. Önceleri ticari amaçlarla ve genellikle liman şehirlerinde açılan konsoloslukların faaliyetlerinin hız kazanmasından sonra Sivas, Harput, Erzurum gibi şehirlerde konsolosluk çalışanlarıyla misyonerler arasında işbirliğini fark eden Osmanlı Devleti, konsolosların faaliyetlerine ve konsolosluk açma isteklerine bazı sınırlamalar getirmiş ise de, Amerika ile imzaladığı ticaret anlaşması buna engel olmuştur. Amerikalılar Osmanlı Devleti'nin konsoloslara karşı tedbir almak istemesi üzerine misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu yerlerde acenta adı altında birimler açarak buralarda gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını görevlendirme yoluna gitmişlerdir.⁴⁸ 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları ile getirilen düzen ve bilhassa 1850 yılında İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning'in çalışmaları neticesinde Protestanların ayrı bir "millet" olarak kabul edilmeleri, Protestan misyonerlerin işlerini çok daha kolaylaştırmıştır.⁴⁹

44) Curtis, *Around the Black Sea*, s.35; Gaidzakian, *Illustrated Armenia and Armenians*, s.168; Marsh, D. W. (1869). *The Tennesseean in Persia and Koordistan*, Philadelphia, s.272; Ainsworth, W. F. (1843). *The Claims of Christian Aborigines*, London, s.52; Azhderian, A. (Basım Yılı Yok). *The Turk and The Land of Haig*, New York, s.140; Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.187; Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, s.197; Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu'daki Amerika*, İstanbul, s.71.

45) Lukach, H. C. (1913). *The Fringe of The East*, London, s.62.

46) Şişman, XX. *Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, s.32.

47) BOA. *Bâb-ı Âsâfi Mektûbî Mühimme (A.MKT.MHM)*, 657/45, 30 Kasım 1895 (1313.C.12).

48) Şimşir, B. (1985). "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine" *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, s.81.

49) Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri", s.205; Fendoğlu, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti", s.192.

Misyonerlerin Kullandığı Araçlar

Misyonerlerin amaçlarına ulaşmak için en çok kullandıkları araçlar arasında okullar en önde gelmektedir. Onlara göre eğitim ve öğretim yoluyla öğrencileri Hıristiyanlaştırmak esas gayedir. Henry H.Jessup isimli misyoner bu konuyu şu sözleriyle açıklamaktadır: “Misyonerliğin başarısı için temel şart okullardır. Haddizatında bu da gaye olmayıp vasıtaadır. Şu da bir hakikattir ki misyonerlerin yahut İncilin başka yollarla sokulmaya imkân bulamadığı birçok yerlere İncil, okul vasıtası ile sokulabilmiştir”.⁵⁰ Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan azınlıklara kendi okulunu açma ve kendi öğretmenini tayin edip okulunu denetleme hakkı tanınmıştı. Azınlık okulları, “gayrimüslim cemaat okulu” ile “yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okul” olmak üzere iki ana kısma ayrılıyordu. Gayrimüslim cemaat okulları, cemaat ruhanî meclisleri ile kiliselerin denetiminde olan okullardı. Uzun süre dinî nitelikte eğitim veren okullar, daha sonraları millî bir nitelik kazanmıştı. Söz konusu okullar kilise ya da zengin bir cemaat üyesi tarafından kurulan vakıflar yoluyla açılır, yönetilir ve finansmanı sağlanırdı. Bir nevi okul öncesi kuruluşlar olarak değerlendirilebilecek bu okullar ilk, orta, meslek veya yüksekokul olarak derecelendirilirdi. “Misyoner okulu” diyebileceğimiz yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okullar ise misyoner teşkilatlarının ve emperyalist düşüncenin ürünü olan Katolik, Protestan ve Ortodoks cemaatlere bağlı okullardı.⁵¹

1824 yılından 1886 yılına kadar Osmanlı Devleti sınırlarındaki Amerikan misyonerlerinin açtığı ve pek çoğu ruhsatsız olan okul sayısı 400'e yakındır. Amerikan misyonerlerinin Anadolu'da yapmış oldukları faaliyetlerde her geçen gün daha da güçlendikleri ve amaçlarına yaklaştıkları rakamlardan da anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti kendi topraklarında büyük bir hızla artan misyoner okullarını 1869 tarihinde yayınladığı Maarif-i Umumiye Kanunu ile kontrol altına almaya çalışmış, ancak emperyalist devletlerin baskısı sonucu herhangi bir netice elde edememiş, o tarihe kadar ruhsatsız açılan pek çok misyoner okulu yıkıcı faaliyetlerini sayılarını arttırarak sürdürmüştür.⁵²

Misyonerlerin hiç bir zaman vazgeçemedikleri bir diğer husus da yayıncılıktı. Misyonerler tarafından kitap, gazete, dergi ve benzeri yayınlar en iyi ve mükemmel bir şekilde çıkarılır ve bunlardan azami ölçüde yararlanılırdı. Kitap ve basılı malzemelerin bir kısmı da Amerika'dan getirtilir ve misyonerler tarafından kullanılırdı. Daha 1868'lerde Amerika'dan misyoner Dr. Wheeler tarafından kısa kısa ve özlü bir şekilde yazılmış kitaplar getirtilir ve bunlar tüm misyoner okul ve müesseselerinde okutulurdu. Bu kitaplar “muzır” bulduklarından, devletçe yasaklanır⁵³ ama okullara dokunulamazdı. Yayın faaliyetleri o derece dikkatli yürütülmekteydi ki, Amerikan İncil Cemiyeti yüzyıl içerisinde beş milyona yakın İncil bastırıp, Yakın-Doğu ülkelerine dağıtmıştı.⁵⁴ İncil ve diğer ya-

50) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.189.

51) Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.57-58.

52) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.188.

53) *BOA, Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT)* 50/93, 6 Ağustos 1877 (1294.B.26).

54) Basmajian, *Life in The Orient*, s.68.

yınlar sözü konusu ülkelerin ve tüm azınlıkların dillerine çevrilmiş ve tekrar tekrar basılmıştı.⁵⁵

1850 ile 1900 yılları arasında İncil, Osmanlı ülkesinin hemen tamamına yayılmış, kendine ait bir dili olan her bölgeye gönderilmiş, Türk, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Kürt ve Yahudi dillerine çevrilmişti.⁵⁶ Yabancı okulların hemen hemen tamamında bas-kı makineleri mevcuttu. Özellikle sistemli çalışan büyük misyoner teşkilâtları müstakil matbaalarını kurmuşlardı. Nitekim 1866–1887 yılları arasında Amerikan misyoner matbaasında Ermeni harfli Türkçe, Ermeni harfli Kürtçe, Ermenice, Bulgarca, İbranice; Grek harfli Türkçe, Arap harfli Türkçe, Rumca gibi 30’dan fazla farklı dilde,⁵⁷ 249 değişik kitap ve risale, toplam 48.464.172 sayfa basılarak dağıtılmıştı. Basılan sayfa miktarından ziyade baskıda tercih edilen diller esas alındığında hedef kitlenin kimler olduğu da açıkça ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Matbaa ve okulların yanı sıra misyonerlerin kullandığı bir diğer kurum da hastanelerdir. Onlara göre, “İnsanın olduğu yerde acılar da vardır. Acıların olduğu yerde doktorluğa ihtiyaç vardır. Doktorluğa ihtiyaç olan yerde de misyonerlik için uygun bir fırsat vardır”. Bu konuda Türk Misyonlarına Yardım Cemiyeti’nin yayınladığı bir kitapta hastanelerin rolü şu şekilde belirtilmiştir: “Tıbbi Misyonlar İncil öğretiminin öncüleridir. Bunlar, başka bir evanjelizm ağacı dikilmesi imkânsız olan yerlerde fidan yetiştirebilirler. Doktor, diğer misyonerlerle ne bir münasebeti olan ne de münasebeti isteyen birçok insanı doğrudan doğruya kabul edebilir. Bir hekim nerede olursa olsun bir dispanser açtığı zaman şifa verici mahareti yüzünden kendisine başvuranlarla kuşatılır. Bu yobaz bir İslam mollası veya bir fakir onun elini öpecek; kör, topal, mefluç insanların, can çekişen ana babaların İsa’ya hazin yakarışlarına anduran bir sesle ona yalvaracaklardır”.⁵⁹ 1859’dan itibaren Amerikan doktorları Anadolu’da 9 hastane ve 10 dispanser açmış olup buralardaki hasta sayısı yaklaşık 40 bin kişi idi.⁶⁰ Yabancı dil kursları, çok sayıda dispanser ve sağlık ocakları ve yetimhaneler gibi çeşitli yardım kuruluşları da en fazla kullanılan yerler arasındadır. Bu kanallarla bir taraftan karşılaştıkları topluluklara Hıristiyanlığı yayarlarken, diğer taraftan da onları kendi din ve kültürlerinden uzaklaştırmak için çaba sarf ediyorlardı.⁶¹

55) Curtis, *Around the Black Sea*, s.185 vd.; Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.273-274.

56) Hamlin, C. (1878). *Among The Turks*, New York, s. 362.

57) Gaidzakian, *Illustrated Armenia and Armenians*, s.164; Azhderian, *The Turk and The Land of Haig*, s.140; Greene, J. K. (1916). *Leavening The Levant*, New York, s.132.

58) Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.124.

59) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181.

60) Fendoğlu, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, s.192, Ancak bu 40 bin kişinin çok azını Türkler teşkil ediyordu. Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.32; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.72.

61) Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, s.181-182; Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.32.

Erzurum'daki Misyonerlik Faaliyetleri

Bugünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nin tümünü ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin de bir kısmını kapsayan Amerika'nın "Doğu Türkiye Misyonu"nda, Erzurum, Harput, Mardin, Van ve Bitlis'te bulunan 5 istasyon ve bunlara bağlı 97 uç istasyonda 36'sı Amerikalı, 266'sı yerli 302 görevlinin gözetiminde her çeşit misyoner faaliyeti yürütülmüştür. Bu bölgelerde yetimhaneler, hastaneler, dispanserler ve okullar vasıtasıyla yürütülen misyoner faaliyetleri neticesinde istenen sonuçlar alınmış ve yüzyıllarca beraber yaşamış olan insanlar birbirine düşman edilmiştir. Misyonerler Erzurum'a 1839'larda yerleşmeye başlamışlar ve yerleştikleri ilk günden itibaren de hızlı bir çalışma içerisine girmişlerdi.⁶²

Erzurum'un o tarihteki demografik yapısına Türk, Ermeni, Rum, İranlı vs. gibi milletler de dâhildi. Ve pek tabii Müslüman Türk nüfusunun dışındakiler azınlık statüsündeydi. Bu azınlıkların her birinin kendine has önemli ölçüde eğitim kurumları, yetimhaneleri, kilise ve yardım kurumları vardı. Yabancılar bu kurumlar vasıtasıyla faaliyetlerini yürüttükleri için, Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerikalıların da bu tür kurum ve kuruluşları 1839 Tanzimat Fermanı'ndan önce bu bölgede kök salmıştır. 1839 fermanıyla yabancılara tanınan haklardan azami istifade eden Amerikan misyonerleri, daha o günlerde doğu bölgelerimizde nifak tohumlarını ekmekteydi.⁶³

Bu durumun farkında olan Babıâli 9 Ekim 1843 (15 Ramazan 1259) tarihinde, önce Erzurum Müşirine⁶⁴ ve daha sonra da 29 Ekim 1843 (5 Şevval 1259) tarihinde Erzurum Trabzon ve Bursa'ya "Amerikalı papazların Erzurum, Trabzon ve Bursa'da Ermeniler arasında Protestan mezhebini yaymaya çalıştıkları, bu sebeple Ermeni ahalinin bunlardan şikâyetçi olduğu; Erzurum'daki Amerikalı iki papazın, yapılan uyarılara rağmen faaliyetlerini sürdürdükleri ve bundan sonra da sürdürmeye devam edecekleri anlaşıldığından, Erzurum müşirine bunların uygun bir yol bulunarak oradan uzaklaştırılmalarının emredildiği" bir yazı yazmıştır.⁶⁵ Bu yazının Erzurum'la ilgili kısmında, daha önce Erzurum'a gelen Amerikalı iki papazın, Ermeni mahallelerinden birinde ikametle Ermeni milletinden yanlarına aldıkları iki kişi vasıtasıyla Ermenilerin bir kısmını Protestan yapmaya çalıştıkları ve bunun da Ermeni milleti reisleri ve rahipleri tarafından cahil olan millete nasihat edilerek engellenmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Ancak bundan sonra bu iki şahsın artık buralarda oturmasının sakıncalı olduğu ve buralardan "def edilmeleri" gerektiği Ermeni reis ve rahipleri tarafından patrikhaneden istenmiştir. Bu durum Hariciye Nezareti tarafından Dersaadet'te bulunan Amerikan Maslahatgüzarı'na bildirilmiş, bunun üzerine maslahatgüzar da bahse konu olan papazlara gerekli tembihatın yapılacağı ve haklarında yeni bir şikâyet olmayacağını, ayrıca bu defaki şikâyetin doğru olup olmadığının kendileri tarafından da araştırılacağını belirtmiştir. Haklarında şikâyet olmasına rağmen

62) Basmajian, *Life in The Orient*, s.67; Strong, *The Story of The American Board*, s.102; Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.186.

63) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.113.

64) BOA. *Cevdet Dahiliye (C.DH)* 30/1485, 9 Ekim 1843 (1259.N.15).

65) BOA. *Hariciye Mektubi Kalemi (HR.MKT)* 4/18, 29 Ekim 1843 (1259.L.5).

bahsedilen papazların yine aynı şekilde hareket etmekten geri durmayacakları anlaşılmış olduğundan ve bu halleri Devleti-i Aliyye tarafından da sakıncalı görüldüğünden, bu kişilerin hal ve hareketlerinin tetkik edilmesi ve şüphe çekici veya şikâyete konu olan davranışları olur ise kendilerinin “rencide edilmeden” bu hal ve davranışlarının engellenmesi Erzurum Müşiri’nden istenmiştir. Ayrıca Ermeni milletinden olarak, bunların yanlarında olan kişilerle de bunların irtibatının kesilmesi ve bunların onlardan ayrılması gerektiği ve keyfiyetin Dersaadet’e bildirilmesi de Erzurum Müşiri’nden istenenler arasında yer almaktaydı. Ancak bahse konu olan papazların buldukları yerde ikametle faaliyetlerine devam ettikleri Erzurum murahhası tarafından daha sonra yapılan ihbar ve şikâyetlerden de anlaşılmaktadır.⁶⁶

Bu yazıya Erzurum Valisi Halil Kâmili Paşa tarafından gönderilen 7 Şubat 1844 (17 Muharrem 1260) tarihli yazıda da cevaben, papazlardan birinin karısıyla beş, diğerinin de üç buçuk sene evvel Dersaadet’ten gelerek, Erzurum’un bazı kaza ve köylerini gezdikleri, Ermeni milleti ayinine aykırı faaliyetler yaptıkları ve Ermeni ruhanilerinin de konuyla ilgili olarak kendisine şikâyette bulduklarını ve tam kendisi de bu durumu araştırırken konuyla ilgili emirnâmenin eline ulaştığını belirtmiştir. Paşa yazısında devamla bahsedilen papazların yanlarında bulunan iki kişiden birini tercüman ve hizmetçi olarak Dersaadet’ten beraberlerinde getirdiklerini, diğerini ise Muş reayasından aşçı olarak tutmuş olduklarını, bu kişilerin papazlardan ayrılmaları halinde papazların hizmetçi ve aşçısız kalarak, sefaletle düşeceklerini anlatmıştır. Kâmili Paşa ayrıca mevsimin kış olması dolayısıyla papazların bahara kadar gidemeyeceklerini ancak bu esnada bunların Ermeniler ile ilişki kurmamaları, kaza ve köylerde gezmemeleri ve buldukları haneden zaruri olmadıkça dışarı çıkmamaları ve Ermenilerden de bir kişinin dahi bunların yanına gitmemesi gerektiği konusunun da kimse rencide edilmeden ve yumuşaklıkla iltar olduğunu yazmıştır. Paşa ayrıca bahar mevsiminin gelmesiyle bu kişilerin kendi istekleriyle buralardan gideceklerinin durum ve tavırlarından anlaşıldığını da sözlerine eklemiştir.⁶⁷

Daha sonra kaleme alınan ve 20 Mayıs 1844 (2 Cemaziyelevvel 1230) tarihini taşıyan bir başka belgede⁶⁸ de bahsedilen bu iki nefer papazın daha önce resmi bir dille uyarıldığı, bu konuyla ilgili olarak gerekli mercilerin dikkatinin çekildiği ve bu kişilerin bir daha böyle davranmayacağına belirtildiği şeklinde bir cevap alınmış olmasına rağmen, bu papazların halen orada ikamet ettikleri ve hal ve hareketlerinde bir değişiklik olmadığı yazılmaktadır. Bu papazların reayayı iğfal etmeye devam etmeleri sebebiyle bu hareketlerinin men ve kendilerinin de def edilmeleri hususunda mükerrer şikâyetler olduğu bildirilen yazıda, bunların yaptığı hareketlerin iki devlet arasında yapılan anlaşmalara uygun olmadığı ve devletçe icabına bakılacağı ama öncelikle bu papazların uygunsuz laf ve hareketlerinin herhangi bir tatsızlığa mahal verilmeden men edilmesi için gerekli tedbirlerin mahallince alınması hususu dile getirilmiştir.

66) BOA. HR.MKT, 4/18, 29 Ekim 1843 (1259.L.5).

67) BOA. A.MKT.MHM, 1/14, 7 Şubat 1844 (1260.M.17).

68) BOA. Cevdet Hariciye (C.HR), 83/4111, 20 Mayıs 1844 (1260.Ca.02).

Yukarıdaki belgeler misyonerlerin şimdiye kadar anlatılan faaliyetlerini özetler niteliktedir. Görüldüğü üzere misyoner faaliyetlerden rahatsız olan yerli din adamları bunu Babîâlî'ye şikâyet etmiş ve buna mukabil olarak Babîâlî de bu misyonerlerin faaliyetleri hakkında gerekli tahkikatın yapılarak, bu faaliyetlerin durdurulması hususunda Erzurum valiliğine bir talimat göndermiştir. Bu iki belgede ayrıca Amerikan maslahatgüzarının burada faaliyet gösteren misyonerleri koruma çabası da net olarak görülmektedir. Bunun yanında misyonerlerin yerli unsurlardan yararlanma gayreti ve yerli yardımcıları yanında bulundurmaya özen göstermeleri de yine yukarıdaki belgelerden anlaşılmaktadır.

Amerikalı misyonerlerin Erzurum'da asayışı bozucu faaliyetler içinde olduğu hakkında çok sayıda şikâyet vuku bulmuş ve bunlar Amerikan Sefareti'ne bildirilmiştir. Ancak her defasında Amerikan Sefareti misyonerleri koruma yoluna gitmiştir. Yine buna benzer bir örnekte Amerikan Sefareti misyonerlerin huzur bozucu faaliyetler içinde oldukları ispat edilirse Amerikalı misyonerlerin derhal tard edileceği, ancak Ermenilerin bazılarının Protestanlığı kabul etmelerinden dolayı adı geçen misyonerlerin, Ermeni Patriği ve diğer bazılarının suçlamalarına maruz kaldıkları belirtiliyordu.⁶⁹ Böylece sürüncemeye alınan işler dolayısıyla misyonerler faaliyetlerine rahatça devam ediyor, bu vesileyle devletin itibarı zedeleniyordu.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm insanların din ve vicdan hürriyeti bizzat Devlet-i Aliye tarafından garanti altına alınmakta, sadece Müslümanların değil Hıristiyan unsurların da hem başka milletlerle hem de kendi içlerindeki ilişkiler devlet tarafından adil bir biçimde düzenlenmekteydi. Buna en güzel örneklerden biri Erzurum'da yaşanmıştır. Şöyle ki; Erzurum piskoposluğuna bağlı Ermeni milletinden bir kısmı kendi rızalarıyla asıl mezhepleri olan Katolikliğe geçmiş, bunun üzerine Erzurum piskoposu da bu kişilerin mezhep işlerini halletmek üzere birkaç rahip göndermişti. Ancak başka milletlerden bazıları bu rahipler ve rücu edenlere düşmanca bir takım tutumlar sergilemişlerdi. Bunun üzerine Erzurum piskoposu Babîâlî'ye bir yazı yazarak, "hüsn-i rızalarıyla" mezhep değiştirenlere düşmanlık edilmemesi ve orada yapılacak ayinleri kimsenin engellememesi için yardım talep etmişti. Bunun üzerine Babîâlî tarafından Erzurum Valisine, kendi rızalarıyla rücu edenlere ve gönderilen rahiplere müdahalenin men edilmesi ve her sınıf reayanın kendi ayinlerini yapmasına başkalarının müdahalesinin önlenmesi hususunda bir "emir-nâme-i sâmi" yazılmıştı.⁷⁰

Bu yazılardan yaklaşık iki ay sonra Ermeni Patrikliği ve Millet Meclisi tarafından Erzurum ve havalisi Ermenilerine yönelik olarak Katolik murahasları ve vekilleri tarafından burada yaşayanların Katolik mezhebine girmeleri hususunda propaganda yapılarak, halkın tahrik edildiği yönünde bir şikâyet yazısı yazılmıştır. Bu şikâyet üzerine Babîâlî, Erzurum Valisi'ne, bu gibi faaliyetlerin "usul-i milliyeyi bi-küllüye mahv ve izale edeceğinden", "sunuf-ı tebaa-yı şahaneden hiçbir sınıfın bulunduğu milletini terki için

69) BOA. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR), 25/51, 4 Mayıs 1898 (1315. Z.12).

70) BOA. HR.MKT, 229/17, 25 Şubat 1858 (1274.B.11).

taraf-ı aherden müdâhelât vukua getirilmeyerek, kemâl-i serbesti ile icrâ-yı ayin eylemesi matlûb-ı âli olduğundan” bu tip tahrikât ve müdahalenin vukua gelmemesi hususunda bir emirname yazmıştı.⁷¹

Her ne kadar devlet tüm müdahaleleri önlemeye çalışsa da, Misyonerler tarafından bu yörede bulunan tüm azınlıklar dikkatlice organize edilip, eğitilmekteydi. Bu eğitimin temel felsefesi, onların birer millet olması şuuruna üzerine kurulmuştu ve bu amaçla ele alınan Ermeni kitlesi Amerikan misyonunca görevlendirilen Rev. W. N. Chambers ve eşi tarafından yönlendirilmekteydi. Bu misyonerler geniş bir azınlık özellikle Ermeni kitlesine hizmet vermekte, Mr. Chambers açtığı misyoner okullarında Ermenilerin erkek çocuklarını, eşi de kız çocuklarını eğitmekteydi.⁷² Ayrıca Erzurum yöresinde Amerikan Congregational Kilise mensupları da faal olarak çalışıyorlardı. Özellikle Rus işgal kuvvetlerinin çekilişi sırasında bu bölgeye gelen iki misyoner Smith ve Dwight, yaptıkları ilk keşiflerden sonra burada elverişli bir potansiyelin varlığına inanarak, çalışmalara koyulmuşlardı. Hatta ta 1816 yılında Moskova’da açılan ünlü Ermeni Lisesi’nin bu gelişmelerin bir neticesi olduğunu, ayrıca söz konusu lisenin bu bölgede yaşayan azınlıklar için önemli bir eğitim ve ihtilâl merkezi görevi yaptığını söylemek mümkündür.⁷³

Açılan okulların ve kiliselerin sadece eğitim-öğretim veya dini işlerle meşgul olmadıkları, bahsedilen azınlıkların yapmayı planladıkları ihtilal ve tedhişât için gerekli olacak silah ve patlayıcı gibi mühimmatın da buralarda bulunan atölye ve tamirhanelerde imal edildiği⁷⁴ hatta bu okul ve kiliselerin aranmak istenmesi üzerine de askerlere ateş açıldığı ve çatışmaların çıktığı bilinmektedir.⁷⁵

Amerikalılar ilk planda Protestan Ermenileri idare etmekte diğerlerinin de bu gruba dâhil olması için gayret göstermekteydiler. Bunların dışında Gregorven ve Katolik Ermeniler de vardı ve bunlar da diğer Batılı misyoner güçlerce işlenmekteydi. Öyle ki, temelde Hıristiyan olan bu azınlıkların en kısa zamanda derlenip, toparlanarak Osmanlı Devleti aleyhine isyana hazırlanmaları için ne lazımsa yapılmaktaydı. Bu arada azınlıklar nüfus politikası yönünden de teşvik edilmekte ve sahip oldukları mevcut nüfusları da abartılarak dünyaya ilan edilmekteydi. Burada yaşayan azınlıklar her türlü hakka sahipti ve eğitimleri en yüksek seviyeden verilmekteydi. Şehirdeki her mahallede en az birer okul olmak üzere, iki hatta üç okulları bulunmaktaydı. Ermeniler açtıkları cemaat okullarının öğretmen ihtiyacını, yine kendi açtıkları yüksekokullardan karşılıyorlardı. Erzurum ve Osmanlı ülkesinde devam eden tüm eğitim-öğretim faaliyetleri ve Ermeni kitle misyonerlerin elinde evrilip çevrilmekteydi. Okulları bu misyonerler idare etmekte, öğretmenleri

71) BOA, HR.MKT, 236/91, 2 Mayıs 1858 (1274.N.18).

72) Lynch, H.B.F. (1901). *Armenia Travels and Studies*, London, s.217.

73) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.114.

74) BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat (YA.HUS.), 236/11, 22 Haziran 1890 (1307.Za.4), *Yıldız Perakende - Askerî Maruzât Evrakı* (Y.PRK.ASK), 62/30, 15 Temmuz 1890 (1307.Za.27); 62/100, 18 Haziran 1890 (1307.L.29); 62/106, 23 Haziran 1890 (1307.Za.5).

75) BOA, Y.PRK.ASK, 62/97, 7 Temmuz 1890 (1307.Za.19); 62/103, 24 Haziran 1890 (1307.Za.6).

bunlar atamakta ve tüm imkânları bunlar istedikleri gibi kullanmaktaydılar. Okuldaki tüm öğretmenler Protestan, Katolik veya Gregoryen papazlarından oluşmaktaydı.⁷⁶

Erzurum Vilâyeti'nde Bulunan Misyoner Okulları

Genel olarak yapılan eğitim reformlarının en üst noktası olarak tabir edilebilecek olan 1869 Nizamnamesi ile eğitim öğretim faaliyetleri yeni bir teşkilâta ve yeni esaslara bağlandı. Eğitim kurumları aynı çatı altında toplanarak, eğitimde yapılacak islah çalışmaları da ilk defa bir tüzüğe bağlanmış oldu. Bu arada sayıları hızla artan, ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyetlerini sürdüren azınlık ve yabancı okulları nizamname ile kontrol altına alınmaya çalışılmış, fakat bu hususta pek başarı sağlanamamış ve bu okullar zararlı faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁷⁷ 1869 Nizamnamesi ile taşra maarifinde yapılması öngörülen değişiklikler Erzurum'da da uygulanmış ve Vilâyette Maarif Komisyonları teşkil ettirilmişti.⁷⁸ Bu dönemde Erzurum'da bulunan okullar, Sıbyan Mektepleri, Rüşdiye Mektepleri, İdadi Mektepleri, Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri olarak sıralanabilir.⁷⁹

Islahat Fermanı ile azınlık ve yabancılara tanınan haklar genişletilmiş, emlak edinme hakkı da dâhil olmak üzere, birtakım yeni haklar verilmişti. Bu imkân, yabancı öğretim kurumlarının sayılarının hızla artmasını sağlamıştı. Fransa ve Amerika'nın yanı sıra, İngiltere, Almanya ve İtalya'ya mensup misyonerler hızla okullar açtılar. Büyük bir kısmı ruhsatsız ve denetimsiz olarak faaliyette bulunan yabancı okullara karşı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bazı düzenlemeler getirilmeye çalışılarak, Mekâtib-i Hususiye olarak nitelenen yabancı okulların uymaları gereken esaslar belirlenmişti. Nizamnameye göre, bu kurumların ruhsat almaları ve devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitapların tasdik edilmesi gerekiyordu. Bu şartları yerine getirmeyen okulların faaliyetlerinin ise durdurulmasına karar verilmişti. Bu nizamname ile yabancı okullar belirli bir düzene sokulmak istenmişse de, bu kurumlara sahip çıkan devletlerin baskısı sebebiyle gerekli ve yeterli denetim sağlanamamış, bunların yönetim ve programlarına pek müdahale edilememiştir.⁸⁰

Amerikalıların desteklediği bu okullarda Ermeniler eğitim ve öğretim görmüşler ve bu okullar kanalıyla hızlı bir siyasi örgütlenmeye gitmişlerdir. Bu okullardan bir kısmı şöyledir: Gregoryen Ermenilerine ait Merkez İlkokulu, Merkez Kız Okulu, Merkez Özel Okul, Karma İlkokul, Erkek İlkokulu, Merkezi Yüksek Erkek Okulu. Protestan Ermenilerine ait ise; üç ilkokul, bir de ortaokul, Katolik Ermenilerin de, biri kız, ikisi erkek üç okulları vardır.⁸¹

76) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.115.

77) Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", s.188.

78) *Salname-i Vilayet-i Erzurum (SE)*, 1871 (1288), s.44, *SE*, 1875 (1292), s.73.

79) *Salname-i Nezaret-i Ma'arif, (SM)*, 1900 (1317), s.900 vd.

80) Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, s.28.

81) Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.138.

Erzurum'daki Ermenilere ait okullar şöyle sıralanabilir:

Merkez İlkokul: Daha ziyade aşağı sınıf Ermeni çocuklarının eğitimi için kurulmuştu.

Merkez Kız Okulu: Bu okul farklı sınıflardan gelen kız çocuklarını kabul etmekteydi.

Merkez Özel Okul: Tüccar, sanatkâr vs. gibi belirgin Ermeni ailelerinin erkek çocukları buraya devam etmekteydi.

Karma İlkokul: Her sınıftan öğrenciler içindi.

Erkek Çocuklar için İlkokul: Sadece erkek çocuklara mahsustu.

Merkezi Yüksek Erkek Okulu: Yüksek sınıftan Ermenilerin çocukları içindi.

Bütün ilkokulların eğitim süresi genellikle on yıl sürmekte ve üç dereceye ayrılmaktaydı:

Birinci derece eğitim kurumları ilköğretimlerdi ki, bu eğitim ve öğretim kademesi üç yıl sürer ve şu dersler okutulurdu: Anadil öğretimi, aritmetik, desimal sistem, Ermeni Tarihi ve Türkiye Coğrafyası.

İkinci derece eğitim kurumlarının süresi dört yıldır ve birinci derece eğitim programları daha da geliştirilerek uygulanırdı.

Üçüncü derecede yer alan yükseköğretim ise üç yıl devam etmekteydi. Bu okullarda daha ileri bir eğitim ve öğretim verilmekte ve öğrencilerin iyi bir şekilde yetişmesi için azami dikkat gösterilmekteydi.

Ermeni okulları arasında okul öncesi eğitim veren bir okul da bulunmaktaydı. Erzurum'da yapılan bir tahkikattan sonra vali tarafından gönderilen 31 Aralık 1905 (18 Kanun-ı Evvel 1321) tarihli rapora⁸² göre; Erzurum'da meskûn 1.800 hane Ermeni ahalیه ait 10 adet okul ve bu okullara devam eden erkek ve kız toplam 2.060 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerden 3 ile 7 yaş arasında olanlar “jardin d'enfant”⁸³ denilen ve günümüz anaokullarını andıran bir okula gidiyorlardı. Çocuklara burada şekil ve oyuncaqlarla dilleri öğretilmekte, çeşitli yap-bozlarla zanaat kabiliyeti verilmekte ve okuma öğretilmekteydi. Buradan çıkan çocuklar 6 sene boyunca iptidai okullarına, daha sonra da idadî derecesindeki “Sansaryan Mektebi”ne giderlerdi. Belgede ayrıca Sansaryan Mektebi ve öğretmen kadrosundan, okulun yıllık masrafının 3.500 lira olduğundan ve burada eğitim gören gençlerin sanayi, ziraat ve ticarete dair her türlü bilgi ve beceriyi öğrendiklerinden bahsedilmektedir.

Erzurum'daki “Sansaryan Okulu” 1881 yılında Mr. Madatiyan adlı bir Rus Ermenisi tarafından kurulmuş ve kurulduğu günden itibaren de sürekli bir gelişme göstermiştir. Okulun kurucusu olan Mr. Madatiyan daha sonra Mr. Sansaryan olarak anılmaya başlan-

82) BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 282/25, 31 Aralık 1905 (1323.Za.4).

83) Bu okul belgede “jardin danifan” olarak geçmektedir ve Anaokulu demektir.

miştir. Sansaryan 1890'da ölünce okul için otuz bin sterlin bırakmış ve eğitim işlerinin -özellikle de Sansaryan Okulu'nun- idaresi için iki cemiyet oluşturmuştu. Bu cemiyetlerden biri İstanbul'da Ermeni Patriği'nin riyaseti altında, diğeri de Erzurum'da Ermeni piskoposunun başkanlığı altında görev yapmaktaydı. Böylece Sansaryan Koleji daha kuruluşundan itibaren kilisenin dolayısıyla misyonerliğin patronluğu altına girmiş oluyordu. Okul Ermeni Patrikliği veya piskoposluğunca yönetiliyordu. İstanbul'daki konsey de yüksek bir idarî fonksiyona sahipti. Misyonerler ve Batılı güçlerle istişareler yapmak, bu ve benzeri konularda Ermeni milletini ve idarecileri bilgilendirmek bu konseyin görevleri arasında yer alıyordu. Sansaryan'ın okul için bırakmış olduğu gelir de gündün güne katlanarak artıyordu. Sansaryan Koleji esasında Erzurum ve civar bölgelerden öğrenci kabul eden yatılı bir okul olup, 80 kişilik kontenjana sahipti. Öğrencilerin yarısı fakir aile çocuğuydu ve bunlar geleceğin öğretmenleri olarak yetiştiriliyorlardı. Sansaryan Okulu'nda eğitim 1 hazırlık ve 6 yüksek sınıftan oluşmaktaydı. Öğrencilere ilk yıllarda Ermenice ve Türkçe, sonraki yıllarda Fransızca, Almanca gibi yabancı diller okutuluyordu. Ders kitaplarının çoğu Almanca idi. Cebir, geometri, matematik, coğrafya, jeoloji, botanik, zooloji, anatomi, fizik, kimya ve müzik gibi derslerin yanı sıra Ermenilerin millet ve kilise tarihleri de öğretiliyordu.⁸⁴ Okulda 1 müdür ve 11 öğretmen görev yapmaktaydı.⁸⁵ Teknik imkânlar bakımından mükemmel olan okulun kendi bünyesinde bir de hastanesi vardı. Bu okula Ermeni cemaatinin yanı sıra Fransızlar ve Amerikalılar da desteklerini esirgemiyorlardı.⁸⁶ Hatta bu okul için Petersburg'dan gönderilen ancak gümrükte alıkonularak,⁸⁷ okula verilmesi uygun görülmediği için⁸⁸ mahalline iade edilen⁸⁹ bir telgraf makinesi ve elektrik bataryaları bu yardımların boyutları hakkında bir fikir sahibi olmak için yeterlidir.

Sansaryan Okulu sadece bir eğitim kurumu değildi. Bu okul ile ilgili bilgi veren bir belgede⁹⁰ okulun 300'e yakın öğrencisi olduğu, bunlardan bir kısmının civar vilayetlerden geldiği, bir kısmının da Erzurum'da bulunan zengin Ermeni ailelerinin çocukları olduğu belirtilmektedir. Yatılı ve gündüzlü eğitim verilen okulda tahsil müddeti sekiz yıldır. Bu okulda görünüşte vilayet maarif programında adı geçen sanatlar okutulsa da, aslında burada başlıca tahsilleri çakı, bıçak, kama gibi yaralayıcı aletler ve büyük-küçük ateşli silah imalatı yapan öğretmenler ve ustalar yetiştirilmektedir. Burada öğretmenlik yapan kimseler yılda bir defa hava değişimi bahanesiyle burada okuyan öğrencileri de yanlarına alarak, Ermenilerin yaşadığı Iğdasor köyüne gitmekte ve Temmuz ayının onun-

84) Lynch, *Armenia Travels and Studies*, 213-214; Bird, I. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan*, London, II, s. 385.

85) BOA. A.MKT.MHM, 714/2, 22 Eylül 1894 (1312.Ra.22).

86) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.116-118; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.179.

87) BOA. MF.MKT, 312/50, 27 Nisan 1896 (1313.Za.14).

88) BOA. MF.MKT, 320/18, 15 Haziran 1896 (1314.M.4).

89) BOA. Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât (DH.TMİK.M), 19/22, 15 Ekim 1896 (1314.Ca.08).

90) BOA. Y.PRK.ASK, 180/63, tarihsiz.

cu gününden Ağustosun on beşine kadar yaklaşık otuz beş gün burada kalmaktaydılar. Bunlar yapacakları fiilleri gizlemek için ya Erzurum Vilayeti jandarma efradından kendilerine yakın olanları ya da bir Ermeni zabıtasını yanlarına muhafız namıyla almakta ve yapacakları hareketleri kapatmak icap ederse bunlardan faydalanmaktaydılar. Zira otuz beş gün boyunca buraya yerleşen öğretmen ve öğrenciler ya her gün veyahut iki günde bir köyün kuzey ve batısında bulunan dere çukurlarında ellerindeki silahları denemekte ve atış talimleri yapmaktaydılar. Köy civarından geçen yabancıların bunu anlamaması ve yapılan faaliyetleri gizlemek için de öğretmenler avcı kıyafetleri ve av malzemeleriyle bazen civar köyler etrafında dolaşmakta ve avlanmaktaydılar. Bu köye geliş amaçları, kendi imal ettikleri tüfek ve silahları denemek olan bu kişiler türlü desise ve yalanla bu amaçlarını gizlemeye çalışıyorlardı. Ancak bir defasında, 1899 yılında bahse konu köy civarından geçmekte olan kolcu neferlerinden biri bu öğrencilerin birinin elinde tüfeğini görmüş ve bunu almak istemişse de, Ermeni talebe tarafından atılan kurşun ile yaralanmıştı. Bu talebe müdür Matadiyan Efendi'nin yeğeni olduğu için ve dolayısıyla tüm her şeyin açığa çıkma ihtimaline karşı, yaralı nefer razı edilmiş ve iş gayr-ı resmi olarak kapatılmıştı. Buradan da anlaşılmaktadır ki Ermeniler bu okulu sadece bir üs olarak değil, aynı zamanda kullanacakları silahları imal edecekleri bir imalathane olarak kullanmakta, öğrencileri de gerektiğinde insan bile vurabilecek birer militan olarak yetiştirmektedirler. Ayrıca burada görev yapan kişilerin tip olayları gizleyebilmek için sahip oldukları güç ve nüfuz da ayrıca ilgi çekmekte ve bunlara kimlerin yardım ettiği hususunda da bir fikir vermektedir.

20 Haziran 1890 tarihinde Ermenilerin devlete karşı başlattıkları isyan ve tedhiş hareketleri sırasında Erzurum'daki bu okul merkez olarak kullanılmıştı. Bundan sonra diğer okullar gibi Ermeni ihtilalcilerinin bir toplanma ve karar merkezi haline gelen Sansaryan Lisesi, 1912 Ermeni olayları yüzünden tamamen kapatılmıştır.⁹¹

Bunların dışında 1873'te kurulan özel bir Ermeni Lisesi de Erzurum'da eğitim öğretim faaliyetlerine devam ediyordu. Bu dönemde Katolik Ermenilerin biri kız diğeri de erkekler için olmak üzere iki, Protestanların da üç okulları vardı. Bütün bu Ermeni okullarında 550'si kız olmak üzere toplam 1.440 öğrenci eğitim ve öğretim görmekteydi. O günlerde tüm Emeni nüfusunun % 70'i okuma imkânına sahipti. Erzurum Ermenilerinden, erkeklerin % 80'i, kadınların da % 60'ı okuma-yazma bilmekteydi. Bütün bunlara ilâve olarak, Erzurum'da Rum okulları da vardı. Erzurum Rumları da temelde Gümüşhane ve çevresinden gelmişler ve bu civara yerleşince de derhal kendi okullarını açmışlardı. Erzurum'daki Rum okullarına çocuklarını gönderenler okula giriş aidatı olarak, birer gümüş mecdiye öderlerdi. Rumlar da kendi kurdukları okullarında kaliteli bir eğitim öğretim vermekteydiler. Erzurum'daki Rum okul ve cemaatlerine de soydaşları ve Batılı devletlerce pek çok yardım yapılmıştı.⁹²

91) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.116-118; Ertuğrul, *Azınlık ve Yabancı Okulları*, s.179.

92) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.118-119.

Erzurum'daki bu okullaşma faaliyetleri esnasında her türlü hile ve desiseye başvur-maktan çekinmeyen misyonerler ve bunların destekçisi Ermeniler ruhsatsız okullarda eğitim ve öğretim yaptıkları gibi, bazen de aldıkları ev ruhsatlarıyla okullar yapmışlar veya evlerini genişletme bahanesiyle okula çevirmişler ve işi oldubittiye getirme çabası içine girmişlerdir.⁹³

1871 yılında Erzurum'da Müslümanlara ait 26, Hıristiyanlara ait de 6 Sıbyan Mektebi bulunmaktaydı.⁹⁴

1870 yılında Erzurum Rüşdiyesinde 170 öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu sayı 1871-1875 yılları arasında ise 220 kişiye yükselmişti.⁹⁵

Erzurum'da ayrıca Ramî Efendi tarafından kurulmuş bir de özel okul vardı. Okul her sınıftan öğrenciye açıktı. Batı tipi bir eğitim verilen okulun 65 öğrencisi bulunmaktaydı.⁹⁶

1870, 1871, 1873 ve 1875 yıllarında Erzurum'daki Ermeni Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 350, Ermeni İnâs Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 250, Katolik Mekteb-i Rüşdiyesi'nin 40 ve Rum Mekteb-i Rüşdiyesi'nin de 100 öğrencisi bulunuyordu.⁹⁷

1873 yılında Erzurum'da bulunan 1 tane Mekteb-i İdadi'nin 48 öğrencisi varken, 1875 yılında bu sayı 74 kişiye yükselmişti.⁹⁸

Çocuklara yönelik olarak okullar dışında misyonerlerin bir de yoksul, kimsesiz ve yetim çocuklara dönük programları bulunuyordu. Buralara kabul edilen çocuklar bilhassa azınlık çocuklarıydı. Ancak daha sonraki yıllarda bu program Müslüman çocukları da ihtiva edecek şekilde genişletilmişti. Burada çocuklar Misyonerler tarafından toplanır,⁹⁹ eğitilir, yetiştirilir ve iyi birer Hıristiyan olarak topluma hediye edilirdi. Bu çocukların zeki ve becerikli olanları Amerika ve Avrupa ülkelerine gönderilerek, çok iyi ve ileri seviyede eğitim görmüş etkili birer misyoner olarak yetişmeleri sağlanırdı. Ayrıca bu çocuklar eğitim ve öğretimleri sırasında koyu dindar Hıristiyan ailelerin yanlarına yerleştirilerek, Hıristiyanlığı tatbikî bir şekilde öğrenmeleri sağlanırdı.¹⁰⁰

Amerikalı misyonerlerin neden özellikle çocukları hedef seçtiği ise 1 Nisan 1894 (25 Ramazan 1311) tarihli bir belgede çok net olarak ortaya konmuştur. Bu belgede; Protestan misyonerlerin yalnızca mezhep işleriyle meşgul olmaları, siyasi teşebbüslerde bulunurlar ise hizmetlerinden tard edilecekleri Dersaadet'teki Amerika sefaretî tarafın-

93) BOA, DH.MKT., 1813/109, 28 Şubat 1891 (1308.B.19); 1813/110, 25 Mart 1891 (1308.Ş.14).

94) SE, 1871 (1288), s.147 vd.

95) SE, 1870 (1287), s.121.

96) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.120.

97) SE, 1870 (1288), s.121, SE, 1871 (1288), s.134, SE, 1873 (1290), s.128, SE, 1875 (1292), s.132.

98) SE, 1873 (1290), s.114, SE, 1875 (1292), s.69.

99) BOA. A.MKT.MHM, 640/39, 13 Aralık 1896 (1314.B.08); DH.TMİK.M., 69/58 7 Mayıs 1899 (1316.Z.26).

100) Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, s.273.

dan kendilerine bildirildiği ve yabancı memleketlerden gelen misyonerlerin genellikle Türkçe ve Ermenice bilmediklerinden Memalik-i Şahane ahaliyle görüşmeler bile konuşamadıklarından, bunların Ermenileri lisan kuvvetiyle celb edemedikleri anlatılmaktadır. Bu yüzden misyonerlerin Protestanlığı iletirmek için okullar açarak, Ermeni çocuklarını okuttukları, bu çocuklardan fakir olanların anne ve babalarını nakdi yardımlar ile kandırdıkları ve cerbezeli Ermenileri Protestanlığa çektikten sonra bunları köylere vaiz olarak gönderdikleri ve bu vaizlerin de mezhep perdesi altında, hürriyet ve serbestiye ulaşmanın ancak yabancı bir devletin himaye ve müdahalesiyle olabileceği hususunda milleti ikna ettikleri belirtilmektedir. Belgede ayrıca yerli Ermenilerin kendi mezheplerine sahip çıkmaları telkiniyle Protestanların karşısında olmalarının sağlanmasının yanında, hem madden hem de manen bu iki unsurun birbirinden tefrik edilmesi sonucunda aralarında bir birlik meydana gelmeyeceği ifade edilmektedir. Ancak tüm bu çabalara rağmen Protestan âleminin parası ile buralara gelen misyonerlerin, Protestan mezhebine girmemiş pek çok Ermeni'yi dahi iğfal ettikleri söylendikten sonra, bu misyonerlerin sadece okullarında eğitim veya ibadethanelerinde vaaz ile meşgul olsalar zararın sınırlı kalacağı ancak bunların asıl amaçlarının mezhep ile ilgili olmayıp, milletin arasına tefrika sokarak bir isyan hareketi başlatmak olduğu ve bunu da Protestan vaizi denilen ve istedikleri her köye rahatça girebilen Ermeniler vasıtasıyla yaptıkları dile getirilmektedir.¹⁰¹ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere hem Amerikalı misyonerler, hem de Amerikan Sefareti maslahatı idare suretiyle çalışmalarına devam etmekteydi. Burada asıl dikkati çeken şey ise Protestanların fakir Ermenileri iğfal etmek ve kandırmak için ellerindeki maddi gücü nasıl kullandıkları ve bu oyunlarında nasıl başarı sağladıklarıdır. Belgede ayrıca devletin tüm bu olanları nasıl engelleyebileceğinin ipuçları verilmişse de anlaşıldığı kadarıyla pek başarı sağlanamamıştır.

Sonuç

Görüldüğü üzere devleti içinde bulunduğu kötü durum ve imkânsızlıklar nedeniyle misyonerler ve onları destekleyen yabancı devletler ile mücadele edememiştir. Misyonerler ve destekçileri kurdukları oyunları arsızca ve pervasızca oynamaktan çekinmemiş, ellerinde olan maddi imkânları sonuna kadar kullanarak, fakir tebaayı iğfal etmekten geri durmamışlardır. Özellikle dışarıdan gelen yardımlarla büyük bir maddi gücü elinde tutan misyonerler zaten fakir olan halkı etkilemiş ve kendi yanlarına çekmeyi başarmıştır. İncelediğimiz dönem itibarıyla Erzurum'da Müslüman halkın okuma imkânı gerçekten oldukça sınırlıydı ve okuma çağındaki birçok Müslüman-Türk çocuğundan sadece pek azı okuyabilmekteydi.¹⁰² Gayrimüslimlerin bu eğitim sistemi ve okulları sayesinde şehrin ticaret, sanat ve ekonomisinde ön planda olacakları muhakkaktır. Erzurum'daki gayrimüslimler bir taraftan kendi okullarını açarken, diğer taraftan misyonerlerin sunduğu eğitim imkânlarından faydalanmaktadırlar. Müslümanlar ise henüz ilköğretim aşamasında bile

101) BOA. Yıldız Perakende - Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), 29/58, 1 Nisan 1894 (1311. N.25).

102) Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.218.

ikilemeden çıkamamış ve devletin önyak olduğu eğitim girişimleri azınlık ve misyoner eğitimleri ile rekabet edememiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

- A.MKT.MHM. (Bâb-ı Âsâfi Mektûbî Mühimme): 1/14, 640/39, 657/45, 714/2.
DH.MKT (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi): 1813/109, 1813/110.
DH.TMİK.M (Dahiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât): 19/22, 69/58.
C.DH (Cevdet Dahiliye): 30/1485.
C.HR (Cevdet Hariciye): 83/4111.
HR.MKT (Hariciye Mektubi Kalemi): 4/18, 229/17, 236/91.
MF.MKT (Maarif Mektubi Kalemi): 50/93, 312/50, 320/18.
Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat): 236/11.
Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı): 282/25
Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende - Askerî Maruzât Evrakı): 62/30, 62/97, 62/100, 62/103, 62/106, 180/63.
Y.PRK.UM (Yıldız Perakende - Umum Vilayetler Tahrirâtı): 29/58.
Y.PRK.HR (Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı): 25/51.

SÜRELİ YAYINLAR

- Salname-i Vilayet-i Erzurum (1870, 1871, 1873, 1875)
Salname-i Nezaret-i Ma'arif (1900)

KİTAPLAR ve MAKALELER

- Açıkses, E. (2002). "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, Ankara.
-----, (2003). *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara.
Ainsworth, W.F. (1843). *The Claims of Christian Aborigines*, London.
Leon, A. (1909). *The Armenian Awakening A History Of Armenian Church, 1820–1860*, Chicago.
Mithat, A. (2008). *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul.
Azhderian, A.(Basım Yılı Yok). *The Turk and The Land of Haig*, New York.
Basmajian, K. H. (1899). *Life in the Orient*, New York.
Bird, I. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan*, II, London.
Bliss, E. (1896). *Turkey and the Armenian Artocities*, Basım Yeri Yok.

- Curtis, W. E. (1911). *Around the Black Sea*, New York.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, İstanbul.
- Ertuğrul, H. (1998). *Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul.
- Fendoğlu, T. (2002). “Amerika Birleşik Devletleri’nin Misyonerleri ve Osmanlı Devleti”, *Türkler*, XIV, Ankara.
- Gaidzakian, O. (1898). *Illustrated Armenia and Armenians*, Boston.
- Greene, J. K. (1916). *Leavening The Levant*, New York.
- Gündüz, Ş. (1995). “Misyoner”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, İstanbul.
- Hamlin, C. (1893). *My Life and Times*, Boston.
- , (1878). *Among The Turks*, New York.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara.
- Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu’daki Amerika*. İstanbul.
- Kocabaşoğlu, U. (1990). “Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri”, *Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Bildiriler)*, Ankara.
- Lukach, H. C. (1913). *The Fringe of The East*, London.
- Lynch, H.B.F. (1901). *Armenia Travels and Studies*, II, London.
- Marsh, D. W. (1869). *The Tennesseean in Persia and Koordistan*, Philadelphia.
- Sezer, A. (202). “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, II, Ankara.
- Smith, E. (1883). *Researches (of the. Rev. Smith and Rev. H.G.O. Dwight) in Armenia*, Boston.
- Sonyel, S. (1985). Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü, *Belleten*, c. 69, Sayı 195, Ankara.
- Strong, W. A. (1910). *The Story of the American Board*, Boston.
- Şimşir, B. (1985). Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Şişman, A. (2006). *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Ankara.
- Tozlu, N. (1991). *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Ankara.
- Turan, Ö. (2002). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Protestan Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, II, Ankara.
- Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara.
- Vahapoğlu, H. (1992). *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul.
- Yuvalı, A. (1992). Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Ankara.